

ANADOLU

ARAŞTIRMALARI

JAHRBUCH FUR KLEINASIATISCHE FORSCHUNG

SAYI/ISSUE

21

ANADOLU ARAŞTIRMALARI

JAHRBUCH FÜR KLEINASIATISCHE FORSCHUNG

ANNALS OF ANCIENT ANATOLIA

21

ISSN: 0569-9746
E-ISSN: 2667-629X

İSTANBUL - 2018

ANADOLU ARAŞTIRMALARI
JAHRBUCH FÜR KLEINASIATISCHE FORSCHUNG

Yılda bir sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir. Yılda bir sayı yayınlanmaktadır.

This is a scholarly, international, peer-reviewed, open-access journal published international journal published once a year.

Sayı:21
Yıl: 2018
ISSN 0569-9746
E-ISSN: 2667-629X
Basım: 2018

Issue: 21
Year: 2018
ISSN: 0569-9746
E-ISSN: 2667-629X
Printed: 2018

Anadolu Araştırmaları = Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung
İstanbul:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,
c.: resim, harita, tablo; 24 cm.

1955- yılından itibaren yayınlanmaktadır.

Published since 1955-

© Telif Hakları Kanunu çerçevesinde makale sahipleri ve Yayın Kurulu'nun izni olmaksızın hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz. Yazıların bilim, dil ve hukuk açısından sorumluluğu yazarlarına aittir.

© The contents of the journal are copyrighted and may not be copied or reproduced without the permission of the publisher. The authors bear responsibility for the statements or opinions of their published articles.

Elektronik ortamda dayatılmaktadır:
<http://dergipark.gov.tr/iuanadolu>
Ulaşmak için tarayınız:

This journal is also published digitally.
<http://dergipark.gov.tr/iuanadolu>
Scan for access:

1. ARKEOLOJİ – TÜRKİYE.
2. ARKEOLOJİK ARAŐTIRMALAR – SÜRELİ
YAYINLAR

1. ARCHAEOLOGY – TURKEY
2. ARCHAEOLOGICAL STUDIES – PERIODICAL
PUBLICATION

Anadolu Araştırmaları Dergisi iThenticate
intihal tespit programı kullanmaktadır.

This journal uses the iThenticate plagiarism
detection program.

Yazışma Adresi:

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,

Adres: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Anadolu
Araştırmaları Dergisi

Correspondence Address:

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR
Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of History
Address: Istanbul University, Faculty of Letters,
Annals of Ancient Anatolia

Ordu Cad. No: 6, 34459 Laleli/İstanbul
E. Posta: anadolarastirmalari@istanbul.edu.tr
Tel: +90(212) 440 00 00/15929

ANADOLU ARAŞTIRMALARI

YAYIN SAHİBİ / OWNER

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

YAYIN SAHİBİ TEMSİLCİSİ/REPRESENTATIVE OF OWNER

Prof. Dr. Hayati DEVELİ
Edebiyat Fakültesi Dekanı

SORUMLU MÜDÜR/DIRECTOR

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR (Müdür)
Prof. Dr. Güler ÇELGİN
Prof. Dr. Mahmut KARAKUŞ
Prof. Dr. Őevket DÖNMEZ
Doç. Dr. Erkan KONYAR
Doç. Dr. Meltem ALPARSLAN
Dr. Öğr. Üyesi Emre ERTEN

EDİTÖRLER/EDITORS

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR
Doç. Dr. Erkan KONYAR
Araő. Gör. Armağan TAN

YAYINA HAZIRLAYAN ve TASARIM PREPARED AND DESIGN BY

Araő Gör. Armağan TAN

İSTANBUL-2018

ANADOLU ARAŞTIRMALARI

21

İÇİNDEKİLER/TABLE OF CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ-RESEARCH ARTICLES

ONUR SADIK KARAKUŞ

Karadeniz ve Anadolu Kentlerinde Theos Hypsistos Kültü

The Cult of Theos Hypsistos in the Black Sea and Anatolian Cities 1-20

HALE TÜMER

Doğu Toros Petroglifleri: Tırşın Yaylası ve Çevresi

East Taurus Petroglyphs: Tırşın Plateau and Its Surroundings 21-41

MAHMUT BİLGE BAŐTÜRK

Őarhöyük MÖ 2. Binyıl Mimarisi Üzerine Ön Gözlemler

Preliminary Observations on the 2nd Millennium Architecture at Őarhöyük 42-55

ESRA ALP

Bottle Shaped Vessels in Anatolia and the Syrian Bottle

Anadolu'da ŐiŐe Biçimli Kap Formları ve Suriye ŐiŐesi 56-75

İSMAİL BAYKARA - BERKAY DİNÇER - SERKAN ŞAHİN

Gürgürbaba Tepesi: Alt ve Orta Paleolitik Dönem Buluntu Yerleri, ErciŐ-Van

Gürgürbaba Hill: Lower and Middle Paleolithic Sites, ErciŐ-Van 76-104

HARUN DANIŐMAZ

Political Relations between the Urartian and Assyrian Kingdoms: A Regional Comparison in Areas of Conflict

Urartu Krallığı ile Assur Arasındaki Siyasi İlişkiler: ÇatıŐma Alanlarında

Bölgesel Bir KarŐılaŐtırma 105-123

NİLGÜN COŐKUN

Keban Projesi: Ağın HoŐrik Mevki ve Kalecikler Kurtarma Kazılarına Yeni Bir BakıŐ

A New Look at Ağın HoŐrik and Kalecikler Area Rescue Excavations 124-153

HABERLER-NEWS

RABİA AKARSU

"Doğu Anadolu Arkeolojisinin Sorunları ve Çözüm Önerileri Paneli" Üzerine

The Panel on the "Problems and Solution Suggestions of Eastern Anatolian Archaeology" 154-179

*“Bir vatanın sahibi olmanın yolu,
o topraklarda yaşanmış tarihi olayları bilmek,
doğmuş uygarlıkları tanıma ve sahip olmaktan geçer.”*

*“The path to own a homeland is to know
the historical events which have taken place on that land,
to know and own the civilisations born on that land.”*

K. Atatürk

Karadeniz ve Anadolu Kentlerinde Theos Hypsistos Kültü¹

Onur Sadık Karakuş²

Öz

Theos Hypsistos yani En Yüce Tanrı, ilk araştırmalardan günümüze kadar üzerinde pek çok tartışmanın yapıldığı bir kült olarak dikkat çekmektedir. Antikçağ uygarlıklarına duyulan merak sonucu, 19.yüzyıldan başlayarak söz konusu külte dair yazıtlar Doğu Akdeniz ve Karadeniz'deki pek çok bölgede ele geçirilmiş ve bunlardan hareketle Antikçağ dünyasında monoteist eğilimler gösteren, özgün bir dini yapının var olduğu dile getirilmiştir. İçinde barındırdığı monoteist unsurlar, kökeni ve tapınımına ilişkin pek çok sorunun cevaplanamamış olması ve en önemlisi onlarca farklı bölgede tapınım görmesi söz konusu kültün araştırma konusu olarak seçilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda külte dair örnekleri en yoğun şekilde barındıran, Roma eyaleti veya bağlılığı olarak Roma Egemenlik sahasında kalan Batı ve Kuzey Karadeniz bölgesi ile Anadolu'daki çeşitli kentler çalışmanın merkezine alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Theos Hypsistos, Din, Karadeniz, Anadolu, Monoteizm, Roma İmparatorluğu*

The Cult of Theos Hypsistos in the Black Sea and Anatolian Cities

Abstract

Theos Hypsistos known as The Supreme God has attracted attention as a cult since the time of the first researches until now. In conclusion to the curiosity for the Ancient Civilizations, inscriptions, starting at 19th Century, about that cult are found and according to those inscriptions it has been said that there were a unique religious system which had a tendency to monotheism. Those monotheist elements held in the system, not being able to answer the questions about the society and its origin and most importantly being worshipped in lots of different region caused that the cult to be chosen as a research topic. According to that, places which have the examples of the cult in an intense way like the cities in Anatolia and the West and North Black Sea region seen as a Roman state and protectorate in the Roman Sovereignty are taken as a center to the research.

Keywords: *Theos Hypsistos, Religion, Black Sea, Anatolia, Monotheism, Roman Empire*

¹ Geliş-Submitted: 24.07.2018 – Kabul-Accepted: 11.10.2018

Atf/Citation: Karakuş, O. S. (2018). Karadeniz ve Anadolu Kentlerinde Theos Hypsistos Kültü. *Anadolu Araştırmaları*, 21, 1-20.

² Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
E-mail: onursadikkarakus@duzce.edu.tr - Orcid ID: 0000-0001-6169-266X

“... *IAΩ hepsinin arasındaki En Yüce Tanrı(Theos Hysistos)*dir.
O, Kışın Hadestir, İlkbaharın başlangıcında Zeus.
Yazın Helios'tur. Sonbahar'da ise zarif Dionysos'tur...”
(Klaros Kehaneti 1.18.18-20; Schäfer, 1997, s.52)

Giriş

Eskiçağ dünyasında onlarca farklı Tanrı, Tanrıça ve kültün olduğu artık hemen herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Eski pagan Tanrıların işlevsiz hale gelmesi, ölümden sonraki yaşamı vaat eden gizem dinlerinin ve Hristiyanlık gibi tek Tanrıyı savunan yeni bir dinin hızla yayılması sonucu bir takım yeni kültürler de ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de kimilerine göre monoteist kimilerine göre ise Megatheist bir kültür olan Theos Hysistos'tur. En yüksek Tanrı olarak dilimize çevrilebilecek Theos Hysistos kültürü gerek yayılım alanları gerekse özellikleri açısından üzerinde durulması gereken bir konu olarak dikkat çekmektedir. Bu kültürün Anadolu'da Kappadokia veya Phrygia'da mı doğduğu, Yahudiliğin Paganlaşmış bir hali ya da paganizmin Yahudi ve Hristiyan inançlarıyla birleşmiş bir hali mi olduğu, Kilise babaları olarak bilinen Hristiyanlığın ilk kural ve kaidelerini, dogmalarını belirleyen din adamlarından günümüzdeki modern araştırmacılara kadar üzerinde en çok durulan sorular olmuştur.

Theos Hysistos, ağırlıklı olarak Karadeniz'in Kuzeyi, Balkanlar, Batı Anadolu, Ege Denizi ve Kappadokia bölgesinde, özellikle MS. 2 ve 3. yüzyıllarda önemli bir kültür halini almıştır. Bu kültür, Yahudi cemaatleri, Polyteist gruplar ve Tek Tanrıya ibadet etmeye başlayan gruplar arasında Zeus, Attis, Yehova (YHWH) gibi Tanrıların epitheti halini almış bir süre sonra da (bölgeler arası farklılıklarla birlikte) söz konusu Tanrılarla bütünleşmiştir.

Theos Hysistos Kültü'ne İlişkin Sorunlar

Theos Hysistos kültürünü ve kültür müritlerine eserlerinde yer veren ve bu anlamda ilk elden kaynak kabul edilen Nazianzolu Aziz Gregorius (MS.329/330-390) ve Nyssalı Gregorius (MS.335-395) bu kültü ilişkin farklı bilgiler vermişlerdir. Bu kültürü, Yehova (Jehovah) Sabaoth'la benzerlikleri nedeniyle Yahudi-Pagan unsurları içinde barındıran synkretik bir kültür olarak tanımlayan Nazianzolu Gregorius, söz konusu kültürün müritlerini *Hysistrialar* yada *Hysianistai* (En Yüce Tanrıya Tapanlar-Hysistoscular) şeklinde adlandırmaktadır (Gregorius.Orat., 18.5). Aynı dönemlerde Salamisli Epiphanius (MS.310-403) da söz konusu dini gruba değinerek onları Pagan *Massalianlar*

şeklinde tanımlamaktadır (Epiphanius, Haer., 80.1)³. Bunların dışında Antik dönemde bu grupları tanımlamak için *Euphemistler* (iyi konuşanlar) ya da *Theosebeis* (Tanrıdan korkanlar) şeklinde adlandırmalar da kullanılmıştır (Mueller, 2014, s.14-17) Din adamlarının Hypsistos kültürüne ilişkin yazdıkları incelendiğinde iki farklı sonuç ortaya çıkmaktadır. Eserlerde ve söylevlerde belirtilen farklı özellikler, ya bölgelere özgüdür yani Hypsistos Kültü'nün tapınım ve kuralları bölgesel farklılık göstermektedir ya da bu yeni kült henüz tam olarak anlaşılabilir değildir.

Levinskaya, Theos Hypsistos ve Zeus Hypsistos'un aynı Tanrılar olmadığını, hatta bu iki Tanrıya adanmış olan adaklara aynı kentlerde dahi rastlanmadığını öne sürmüştür. Levinskaya'ya göre Theos Hypsistos'un heykel, sikke arkayüzü, kabartma vb. gibi Anthropoid yani insan biçimli bir betimlemesi yoktur fakat Prusa ad Olympum kentinde bulunmuş olan Epitherses'in mezar stelinde Theos Hypsistos'un altarına ateş sunan bir çocuk betimlenmiştir ki bu da kültürün ateşle ilişkili olduğunu tezini güçlendirmektedir (Bkz.Fig.2; IvPrusa ad Olympum, No.115; Levinskaya, 1996, s. 85-86).

Wallraff, Theos Hypsistos kültürünün Monoteist bir kült olduğu tezini reddeder. Wallraff'a göre, özel bir ritüeli, ruhban sınıfı olmayan ve tek Tanrılığın kanıtlayan bir iz de yoktur. Bu kült, Monoteist değil Henoteisttir yani prensipte Monoteist gibi gözükse de aslında Polyteist bir kültürdür (Wallraff, 2003, s.531-536). Schürer'e göre, bu kült ne Pagan ne de Yahudi yapıdadır. Ona göre bu kült her ikisinin de iç içe geçmesiyle meydana gelmiştir (Schürer, 1897, s.225).

Collar, Yahudi ve Paganlar arasında da tapınım gören bu Tanrıya dair gözden kaçan bir unsur olarak Tevrat'ı göstermektedir. Ona göre, Tevrat'ın Grekçe'ye çevrildiği dönemde Zeus Hypsistos kültürü de pek çok bölgede tapınım görüyordu, Tevrat'taki Tanrı'yı tanımlamak için kullanılan en büyük/en yüce sıfatı Grekçedeki Hypsistos ile karşılanınca Anadolu ve Karadeniz'deki Yahudi Diasporaları arasında Pagan-Yahudi karışımı bir din ortaya çıkmıştır (Collar, 2013, s.246). Kültürün kanlı adak törenleri veya Tanrıyı sembolize eden heykellerin olmayışı da synkretik yapıda olduğu fikrini güçlendirmektedir (Lanckau, 2011, s.868). Kısacası külte ilişkin pek çok farklı görüş mevcuttur ve günümüze kadar da kültürün özü ve tapınım şekillerine, bir yerden mi yayıldığı yoksa Pagan baş tanrıların dönüşümüyle mi oluştuğu gibi konularda bir fikir birliği sağlanamamıştır. Bu nedenle Theos Hypsistos kültürünün özü tartışma konusu olarak güncelliğini korumaktadır.

³ Massalian adı, Süryanicedeki *mşallyānā* yani "dua eden" anlamına gelen bir kelimeden türetilmiştir.

Roma Dünyasında Dinsel Değişimler

Roma İmparatorluğunun, MS. 2. ve 3 yüzyıllarda yaşadığı çeşitli krizler, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik değişiklikler, Roma halklarının da kültürel ve dini geçişler göstermesine neden olmuştur. Bu dönemde ilk olarak var olan eski Grek-Roma kökenli Tanrıların yerini oryantal etkili synkretik kültürler ve gizem dinleri almıştır. Yine aynı dönemlerde Hıristiyanlık pek çok bölgeye yayılmış ve artık önemli bir cemaati olan dinler arasına girmiştir. Bu dönemdeki bir başka fenomen de tek bir Tanrıya inanan pagan- monoteist topluluklardır. Nuffelen'in de belirttiği gibi Monoteizm terimi Yahudi-Hıristiyan geleneğe ait olması nedeniyle Pagan tek Tanrıcılığını anlamamızı güçleştirmiştir (Nuffelen, 2010, s.16).

Frede, Athanassiadi, Nuffelen gibi araştırmacıların öne sürdüğü üzere, Pagan monoteizmi Yahudi ve Hıristiyan gelenekteki felsefi ve teolojik yaklaşımlardan ziyade ritüel ve Tanrı hakkındaki fikirlere odaklanmaktadır (Nuffelen, 2010, s.16). Polyteist Paganizmde her bir olgu, kavram birer Tanrı veya Tanrıçaya atfedilmiştir. Bu Tanrıların birden fazla gücü, özelliği olmakla birlikte, her biri arasında belirli farklılıklar bulunmaktadır. Buna karşın monoteizm'de tapınım gören Tanrı daha önce pek çok Tanrı/ Tanrıçaya ait olduğu düşünülen gücü bünyesinde barındırmaktadır. Bunun yanında bu tek Tanrı Grek-Roma Tanrılarındaki Dünyevi özelliklerden soyutlanarak tamamen göksel bir unsur haline almıştır (Walraff, 2003, s.531).

Hypsistos Kelimesi ve Epithet Olarak Kullanımı

Hakkında pek çok görüşün mevcut olduğu Theos Hypsistos kültüründeki Hypsistos (ὑψίστος) kelimesi, ὑψι şeklindeki çekimsiz sıfatın *superlativus* halidir. Söz konusu kelime, Klasik dönem yazarlarında “en yüce/ azametli” veya “en yüksek” gibi sıfatlara karşılık gelirken, Hıristiyan kaynaklarındaki kullanımıyla “cennetin en üstünde” anlamına gelmektedir (Matta XXI.9; Lukas II.14; LSJ s.v.ὑψίστος).

Hypsistos epithetinin kökeni, MÖ. 5. yüzyılda bunu ilk defa Zeus'u tanımlamak için kullanmış olan Pindaros'a kadar uzanmaktadır (Pindar Nem.:1.90; Mitchell, 1999, s.100). Bunun dışında Aiskhylos, Sophokles ve Theokritos da Zeus'u en yüksek veya en yüce Tanrı - ὑψίστος - olarak tanımlamaktadır (Mitchell, 1999, s.100; Mueller, 2014, s.10). Ayrıca Pausanias'a göre, Yunanistan'daki Thebes kentinde Tanrı Zeus'a adanmış olan Hypsistas kapısı bulunmaktadır (Paus. 9.8.5). Bu dönemde Zeus'u tanımlamak için kullanılan epithet, farklı zamanlarda ve farklı bölgelerde yerel Tanrılardan evrensel olmayı amaçlayan Tanrılara kadar geniş bir pantheon için

kullanılmıştır. Öyle ki, Zeus, Attis, Sabazios ve Mithra gibi küresel ölçekte tapınım gören Tanrılar için de Hypsistos epitheti kullanılmıştır (Schürer, 1897, s.223). Bunların yanında Suriye’de Baal’ı ya da Dushara’yı tanımlamak için Theos/ Zeus Hypsistos kelimesi kullanılırken, Lydia’da ana Tanrıça için Thea Hypsiste, Mısır’da ise Ana Tanrıça için Isis Hypsistos kelimeleri kullanılmıştır (Trebilco 1991, s.128-129). Semitik dinlerdeki Elyon/ Eliun, Şamaş, Şeba vb. gibi Tanrılar için de “ὁ θεός ὁ ὑψιστος- *ho theos ho hypsistos*” kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir (Lanckau, 2011, s.864-865).

ὁ θεός ὁ ὑψιστος yani “En Yüce Tanrı” kelimesinin Tevrat’ın belirli kısımlarıyla bazı İbranice fragmanların Grekçe tercümesi olan Septuaginta’nın (diğer ismiyle LXX [70]) ve Tevrat’ın Tekvin bölümünden başlayarak kullanıldığı görülmektedir: ... *ve Salem kralı Melkisedek ekmek ve şarap çıkardı; ve yüce Allahın kahini idi ve onu mübarek kılıp dedi: Göklerin ve Yerin sahibi Yüce Tanrı tarafından Abram Mübarek olsun* (Tekvin XIV, 19-20)... Bazı araştırmacılara göre İbranicede kullanılan “En Yüce Tanrı” kelimesi Phryglerden aktarılmıştır (Trebilco, 1991, s.132).

Theos Hypsistos ile birlikte anılan kült müritleri de üzerinde halen tartışmalar yapılan bir sorunsal olarak güncelliğini korumaktadır. Theosebeis kelimesi, θεός (*Theos*-Tanrı) ve σέβομαι (*sebomai*-saygı göstermek/ tapmak) kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelen ve Theos Hypsistos kült müritlerini tanımlamak için kullanılan “dindar”, “Tanrıdan korkan” (φοβούμενοι-*phoboumenoi*, σεβόμενοι τὸν θεόν- *sebomenoi ton Theon*) vb. gibi anlamlara gelen bir kelimedir. Latince’de *Metuentes*, İbranice’de ise *Ger Toshav* veya *Yirei Hashem* şeklinde geçen terimlerin hemen hepsi Theos Hypsistos kült müritlerini tanımlamak için kullanılmıştır (IJO II Kleinasien, s.16). Mezmurlar, Ester ve İşaya’da söz konusu Theos Hypsistos kült cemaatinin Şabat/ Sebt kurallarına ve Koşer’e riayet ettiği belirtilmektedir, bu durum da iki grup arasında bir yakınlığın bulunduğu tezini güçlendirmektedir⁴.

Hypsistos kült müritlerinin önemli bir kısmı toplumun alt kesimden olmasına karşın, epigrafik belgeler bu kültün sadece kasabalarda değil aynı zamanda kentlerde ve yönetici kesim arasında da tapınım gördüğünü göstermektedir.

⁴ Sebt ya da Şabat, Yahudiliğe göre, Tanrı’nın Dünyayı 6 günde yarattıktan sonra Cumartesi günü dinlendiği inancı için kullanılan kelimedir. Bu gün İbrani halkı için tatil veya dinlenme günü olarak kabul edilmektedir. Koşer ise İslamiyetteki Helal yani dini açıdan bir sakıncası bulunmaya durumları ifade etmektedir.

Bosphoros Krallığı ve Çevresinde Theos Hypsistos Kültü

Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Bosphoros krallığı halini alacak olan bölge, Klasik dönemde bağımsız şehir devletlerinden meydana gelen bir yapıya sahiptir. Bölge MÖ. 5. ve 3. yüzyıllar arasında hüküm süren Hellenleşmiş bir aile olan Spartokidler (Σπαρτοκίδα) tarafından egemenlik altına alınmıştır (Ustinova, 2000, s.153). Ustinova'ya göre, MÖ.1 ve MS.1.yüzyıllar arasında bölgedeki İranizasyon ya da Sarmatizasyon, Bosphoros halkında çeşitli değişimlere de temel oluşturmuştur. Bilindiği üzere, Hellenleşmiş olan Bosphoros yönetici kesimi İranlı kültürel ve dini gelenekten de beslenmekteydi. Bir süre Pontus hâkimiyetine de giren bölgenin MS. 2 yüzyıldaki tarihinin önemli bir kısmı Kuzeyden ve Doğu'dan sürekli akınlarda bulunan Barbarlar ile savaşmakla geçmiştir (Sayar ve Rizos, 2015, s.214 vd.). Bosphoros Krallığı, Roma İmparatorluk döneminde güçlenmiş ve Roma'yla iyi ilişkiler kurmuştur. Hanedan üyeleri, *Tiberii Iulii* sülale adını kullanmış ve kendilerini "İmparatoru ve Roma'yı seven" Philokaisar ve Philoromaios şeklinde tanımlamışlardır (Ustinova, 2000, s.154-155). Çalışmamız açısından Bosphoros krallığının önemi ise Theos Hypsistos kültüne dair yazıtların bu bölgede yoğun olarak bulunmasıdır. Aynı zamanda kültürün bölgeye Doğu yolundan geldiği için öz ve tapınım anlamında bir takım farklılıklara sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Epigrafik verilerden hareketle, buradaki Theos Hypsistos kültürünün bir meclisinin ve *thiasos* adı verilen dini bir birliğinin/derneğin olduğu ve bunların ağırlıklı olarak Tanais ile Pantikapaeum kentlerinde görüldüğü bilinmektedir (Goodenough, 1957, s.233)⁵. Bosphoros coğrafyasında kısa sürede ortaya çıkan, MS. 1. yüzyılda yoğunlaşan ve MS. 3. yüzyılda ise zirveye ulaşan söz konusu kült, kısa sürede Karadeniz başta olmak üzere geniş bir alana yayılmıştır (Ustinova, 1991, s.156).

Bosphoros kentlerindeki Theosebeis yani Theos Hypsistos kültü müritlerinin bir kısmının Yahudi isimleri aldığı görülmektedir. Ayrıca Yahudi propagandaları sonucu, Yahudilerin dini ayinlerini de takip etmeleri Theosebesleri Pagan-Yahudi sentezi bir kültürün müridi haline getirmiştir. Bosphoros'taki Theos Hypsistos kültüne yalnızca erkeklerin kabul edilmesi ise bu kültürün tıpkı Mithra gibi İran kökenli veya İran yoluyla gelen bir kült olduğunu fikrini güçlendirmektedir (Levinskaya, 1996, s.113-114). Öyle ki bölgedeki synodos (dernek) üyelerinin isimleri incelendiğinde bunların yarısının Grekçe

⁵ Buradakine benzer fakat daha geç döneme tarihlenen bir örnek Mısır'da görülmektedir. Theos Hypsistos müritlerince kurulmuş olan bir synodos'un varlığı ve burada tanrı adına ziyafet verildiği kaynaklara geçmiştir (Nock vd. 1936, s.72-73).

isimler taşıdığı, geriye kalan Grek olmayan kısmın yarısının da İran kökenli isimlere sahip olması bu düşünceyi güçlendirmektedir (Ustinova, 2000, s.156)⁶.

Buradaki Theos Hypsistos kültürünün yapısına dair bir başka ayrıntı ise pek çok yazıtta *ἱερέυς* (*Hiereus*-Rahip) kelimesinin de geçmesidir. Bir rahipten söz eden yazıtların bir kısmında “derneğin babası-lideri” ifadesi de geçmektedir (Goodenough, 1957, s.225; Ustinova, 2000, s.157). Bu bilgilerden hareketle kült birliğinin dini törenleri gerçekleştirmesi için bir rahibin görev aldığı ve ayrıca birliğe yöneticilik yapacak bir de başkanın olmuş olabileceği anlaşılmaktadır. Bölgedeki Theos Hypsistos kültüne de dair bir başka önemli nokta ise, kültü dair yazıtların yoğun şekilde bulunduğu Pantikapaeum, Gorgippa ve Phanagoria gibi büyük kentlerde Yahudi cemaatlerinin de yaşamasıdır. Ustinova’ya göre, buradaki Yahudiler, Pagan halkı Yahudileştirmiş, İrani geleneklerle birlikte ortaya yeni bir synkretik kült olan Theos Hypsistos kültü çıkmıştır (Ustinova, 2000, s.158-159).

Karadeniz, Ege, Makedonya, Anadolu, Suriye, Ürdün gibi bölgelerde kısa sürede yayılan Theos Hypsistos kültüne ilişkin bir diğer bilginimiz de kültün kendine ait tapınaklarının veya kutsal alanlarının da olduğudur. Günümüze ulaşan tapınakların ve yapı kalıntılarının önemli bir kısmı Yunanistan, Suriye, Filistin ve Ürdün civarlarında görülmektedir (Bkz. Fig.3). Mitchell’in belirttiği gibi Theosebes adı verilen kült müritleri kimi zaman Yahudi havralarını kullansa da, Sharankov tarafından yapılan araştırmada ortaya çıkan bir yazıt Theos Hypsistos kültü tapınaklarının da olduğunu açık bir şekilde göstermektedir (Sharankov, 2014, s.28-33). Bunların dışında Thrakia’daki Theos Hypsistos kültü de epigrafik belgelerden takip edilebilmektedir⁷.

Anadolu Kentlerinde Theos Hypsistos Kültü

Oinoanda ve Nysa (Lykia)

Bölgedeki Theos Hypsistos kültüne değinmeden önce, doğrudan Theos Hypsistos ile ilişkili olmasa da Anadolu’da monotheistik inanç aşamasını ortaya koyması bakımından, Lykia-Oinoanda’da bulunan bir kehanet yazıtı dikkate

⁶ Yunanistan’daki Theos/Zeus Hypsistos kültürünün başlangıcı Atina kentindeki Pnyx tepesinde bulunan ve söz konusu tanrıya ithaf edilen küçük tapınım merkezine kadar uzanmaktadır. Burada ele geçirilmiş olan adak yazıtlarında Bosphoros’taki örneklerle zıtlık oluşturabilecek bir durum söz konusudur. Bulunmuş olan 34 yazıttan 19’u kadınlar tarafından diktirilmiştir (Mueller, 2014, s.60; Forsén, 1993, s.517). Tsalamponi, Aziz Pavlos’un seyahatlerinde buraya da uğramasının ardından buradaki Theos Hypsistos kültüne dair yazıtların arttığı, bu kültün müritlerinin (en azından Yunanistan’dakilerin) en erken Hıristiyan cemaatleri olabileceğini öne sürmektedir (Tsalamponi, 2011, s.8-9). Bu bilgilerden hareketle Bosphoros bölgesindeki Theos Hypsistos kültürünün Yunanistan ve Anadolu ile pek çok açıdan farklılıklar barındırdığını söyleyebiliriz.

⁷ Bkz. Mustafa H. Sayar’ın bölgede yürütmüş olduğu çalışmalarda bulunan epigrafik belgeler baz alındığında 13 yazıtta Zeus Hypsistos, 6 yazıtta ise Theos Hypsistos adının kullanıldığı görülmektedir. Bkz. (Sayar, 1998, s.229)

alınmalıdır. İlk olarak 1844 yılında bulunan, 1952’de ise “İsimsiz Tanrıya Adak” adıyla yayınlanan söz konusu yazıt, ilerleyen yıllarda G. Bean, L. Robert ve S. Mitchell gibi araştırmacılar tarafından da yeniden incelenmiştir. “Apollon Klaros Kehanet Merkezi’nin kehaneti” veya “Oinoanda Kehanet Yazıtı” olarak da tanımlanan yazıtta bahsi geçen Tanrıya günün hangi vakti ne şekilde ibadet edileceği ve özünün ne olduğu gibi soruların yanıtı bulunabilmektedir. Oinoanda’da ele geçirilmiş olan kehanet şu şekilde Türkçe’ye çevrilebilir:

“(Doğurulmamış) Kendinden doğan, öğretilmemiş, annesi olmayan, taşınmaz, bir ismi olmayıp pek çok adı olan, ateşte ikamet eder bu tanrı, Biz melekler Tanrı’nın küçük bir parçasıyız. Bu (cevap) Tanrının gerçekte kim olduğunu sorgulayanlara: Herşeyi gören Aether (bu) Tanrıdır, (kehanet) şafakta ona bakın, dua edin, Doğu’ya doğru gözlerinizi ayırmadan bakın dedi .” (Bean, 1971, s.20-22; Hall, 1978, s.263; SEG 48, No.1720.)

Burada bahsi geçen Tanrı Aether ile kimin kastedildiği tam olarak bilinmese de Hall, ... *έν πυρὶ ναίων-ateşte ikamet eder.* ifadesi için Helios ‘un uygun bir karakter olduğunu ve bu yazıtı işleyenler (Aether-Helios müritleri) ile kentte Theos Hypsistos’a adakta bulunanların yakın ilişkide olduklarını önermektedir (Hall, 1978, s.267). Cline ise buradaki aether’in Yunanca’da hava anlamına gelse de eski kozmolojide en üstteki atmosfer anlamını taşıdığını ve yazıtta da bu anlamının ifade edilmek istendiğini öne sürmektedir (Cline, 2011, s.32). Söz konusu yazıtla aynı duvarda bulunmuş olan Khromatis’in Theos Hypsistos’a adağı ise kentte her iki tapınının da iç içe olduğunu göstermektedir (Cline, 2011, s.25-26). Bunun yanında Oinoanda kentle ilgili bir başka önemli nokta ise, burada kültürün gelişmesine neden olabilecek önemli bir Yahudi Cemaatinin bulunmamasıdır (Mitchell, 1999, s.92). Bu anlamda bölgedeki monotheistik geçişlerin Yahudilik dışında gerçekleştiği söylenebilir.

Oinoanda yazıtı ile ilişkili olarak Anadolu kentlerindeki Theos Hypsistos kültüründe de diğer bölgelerden farklı olarak *ἄγγελος* yani melek veya haberci kelimesinin de yaygın olarak kullanıldığını görmekteyiz (Bkz. Sheppard, 1980, s.77-102). Bu anlamda kültürler arasında bazı unsurların aktarıldığını veya benzerlikler gösterdiğini söyleyebiliriz. Buna karşın yazıtta geçen “*ateş’te ikamet eder*” ya da “*şafak vakti dua edin*” gibi cümleler de diğer Anadolu bölgelerdeki yazıtlarda görülmemiş bir detay olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca diğer bölgelerdekilerden farklı olarak burada yer alan tapınak alanı ve temenos olasılıkla kutsal bir alan üzerinde yer almaktadır ve açık hava tapınağı şeklinde tasarlanmıştır (Mitchell, 1999, s.91). Tüm bunlardan hareketle Oinoanda kehanet yazıtı monotheistik, megatheistik tapınımların MS. 3.yüzyıl itibariyle

fazlasıyla arttığını ve bu tapınımlar arasında etkileşimlerin yaşandığını göstermesi açısından önemlidir.

Lykia bölgesindeki Nysa (Antalya/ Kaş-Meryemlik) kentinde ele geçirilmiş olan başka bir yazıt, Theos Hypsistos kültürünün en azından bu kentte monoteist olduğu fikrini çürütür niteliktedir. Bu yazıt yalnızca Theos Hypsistos'a değil aynı zamanda Mater Oureia ve diğer tüm Tanrılara da adanmıştır (TAM II. 737). Teeter de bu görüşü destekler şekilde Theos Hypsistos kültürünün synkretik ve henoteist eğilimde olan bir Geç Antikçağ Pagan dini olduğunu öne sürmektedir (Teeter, 2007, s.676).

Anlaşılan, Lykia bölgesinde Theos Hypsistos olarak bilinen ve Monoteist unsurları içinde barındıran kült ile Pagan Theos Hypsistos kültü yan yana yaşamaktadır. Öyle ki bölge kentlerindeki bazı Pagan aileler Zeus için Theos/ Zeus Hypsistos adını kullanmaya devam ederken; Theosebesler, Zeus vb. gibi Pagan Tanrılardan ayrı olan synkretik ve monoteizme yakın özellikler gösteren kendi "En Yüce Tanrı"ları için Theos Hypsistos kelimesini kullanmışlardır.

Stratonikeia ve Aphrodisias (Karia)

Anadolu'daki antik kentler içerisinde Theos Hypsistos kültüne ilişkin en fazla sayıda epigrafik belgeyi Karia bölgesi içerisinde kalan Aphrodisias (Aydın/Karacasu-Geyre) ile Stratonikeia (Muğla/Eskihisar) gibi kentler ile irili ufaklı diğer yerleşim yerlerinden elde etmekteyiz.

Aphrodisias kentindeki yazıtlar ve graffitolara incelendiğinde, kentteki Pagan, Yahudi, Hıristiyan ve Theosebesler'e dair çeşitli bilgiler elde edilmektedir. Buradan hareketle, bu kentte azımsanmayacak ölçüde Yahudi nüfusu olduğu anlaşılmaktadır. Kentte ele geçirilmiş olan çift yüzlü bir yazıt ve 2.80 cm yükseklikteki bir başka yazıtta; Beniamin, Iudas, Eusabbatios, Samuel, Zakharias, Ioseph vb. gibi Yahudi isimlerinin yanında Theosebes Emmanios ve Theosebes Antoninos vb. isimli Theos Hypsistos kült müritlerinin de olması, söz konusu dini cemaatlerin birbiriyle ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir (IJA II Kleinasien, 18; Chaniotis, 2002, s.209-242). Bu yazıttan hareketle kentteki Yahudilerin Theosebes'leri kendi toplumlarının bir parçası olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

Stratonikeia kenti ise Theos Hypsistos kültüne dair en çok yazıtı sahip olan bir diğer Anadolu kentidir. Buradaki yazıtlarda öne çıkan unsur Theos Hypsistos'un melekleridir. Neon ve Euphrosyne tarafından Zeus Hypsistos ve Tanrısal Meleğe adanmış (Δὴ Ὑψίστω καὶ Θεῶ Ἄγγέλῳ Νέον καὶ Εὐφροσύνη ὑπὲρ τῶν ἰδίων) olan örnek bir adak yazıtında da Angelos kelimesi

görülebilmektedir (IvStratonikeia 1, No.1117). Sheppard'a göre buradaki Angelos sözcüğü Malakh-Bel ("Angel-Lord") ifadesinden türemiştir (Sheppard, 1981, s.80). Bu görüşten hareketle Theos Hypsistos'un habercileri olan Meleklerin Doğudaki Malakh-Bal/Bel ile birlikte Anadolu'ya yayıldığını söyleyebiliriz (Bkz. Fig.2). Cline gerek Oinoanda'daki kehanet yazıtı gerek filolojik kaynaklar gerekse diğer yazıtlardan hareketle angelos adıyla anılan meleklerin eski Olympos tanrıları olduklarını ve en yüce Tanrının küçük birer parçası haline geldikleri belirtmektedir (Cline, 2011, s.41).

Cook ise bölgedeki bu kültün başka bir özelliğine dikkat çekmektedir. Epigrafik verilerden hareketle öne sürülen görüş, Stratonikeia (Muğla/ Eskihisar), Panamara (Muğla/ Bağyaka), Iasos (Muğla/ Milas-Kıyıkışlacık), Mylasa (Muğla/ Milas), Magnesia (Aydın/ Germencik) ve Sinuri (Muğla/ Milas-Çamlıbelen) gibi Karia kentlerinde tapınım gören Theos Hypsistos'un tıpkı Yunan Anakarasındaki gibi bir dağ ve bereket Tanrısı olduğu yönündedir (Cook, 2010, s.889 vd.). Görüldüğü üzere, Karia bölgesindeki Theos Hypsistos veya Zeus Hypsistos kültü, gerek bölge kentleri gerekse kent ve taşradaki halk arasında farklı özellikleriyle öne çıkmıştır.

Diğer Anadolu Kentleri

Phrygia ve Kappadokia bölgelerindeki Theos Hypsistos kültüne ilişkin buluntular gündelik hayat ve ekonomik kaygılarla alakalı yazıtlarda görülmektedir. Özellikle Aizonai ve Akmonia kentlerinde bulunmuş olan bazı adakların Theos Hypsistos'a sunulduğu düşünölmektedir (SEG 40, No.1188; SEG 40, No.1227; Belayche, 2010, s.163; Chaniotis, 2010, s.140). Tavium'daki Zeus kült merkezinde Ankyralı bir tüccarın Theos Hypistos adına adak yazıtı diktirdiği de bilinmektedir. Bu bilgilerden hareketle Phrygia bölgesindeki yerel halk arasında Theos Hypsistos kültünün yayıldığı, bunlardan bazılarının da kült müridi yani Theosebes olduğu anlaşılmaktadır.

Belayche ve Chaniotis gibi araştırmacıların aksine, Mitchell'e göre, Phrygia'daki Theos Hypsistos, Attis olarak kabul edilmiştir ve söz konusu adak yazıtları aslında Attis'e adanmıştır. Yine Mitchell'e göre Phrygia bölgesinin en yüksek Tanrısı olarak Attis görölmektedir ve Theos Hypsistos adlandırması da doğal olarak Attis'i tanımlamaktadır (Mitchell, 2010, s.163). Bölgedeki Theos Hypsistos kültünün diğerlerinin aksine dünyevi nitelikleri olduğu, buradaki Theos Hypsistos'a tarımsal bir nitelik kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Theos Hypsistos'un Mysia Miletupolis'te Zeus Bronton, Pisidia Andeda'da Men Uranos, Iconium'da Zeus Megistos veya Tavium'da yerel Tanrının özelliklerini taşıyan Zeus ile bir tutulduğu ve öncelikli işlevinin tarımsal verimi arttırmak olduğu

görülmektedir (Belayche, 2010, s.163; Miletupolis yazıtı için Bkz. IvKyzikos 2, No. 5)⁸. Bithynia ve Pontus bölgelerinde güçlü bir Theos Hypsistos kültürünün varlığından söz etmek zor olsa da Prusias ad Hypium'lu Apphos oğlu Iason adlı bir kişinin kendi bütçesinden Nikopolis ad Istrum kentine Theos Hypsistos tapınağını diktirmesi (...Νεικοπόλεως πρὸς Ἴστρωι, Ἰάσον Απφου Προυσιεύς ἀπὸ Ὑπίου τὸν ναὸν Θεοῦ Ὑψίστου. ἐκ τῶν ἰδίων κατεσκεύασεν) (Sharankov, 2010, s.28), Nikomedia'da *Theos Hypsistos Epeekos* adına dikilmiş olan iki yazıtın bulunması ya da Prusa ad Olympum kentinde ele geçirilmiş olan Epitherses'in mezar steli, Bithynialıların da söz konusu kültten haberdar olduklarını göstermektedir (Mitchell, 1999, s.102; Mitchell, 2010, s.171; IvPrusa ad Olympum, No.115). Mysia bölgesinde Kyzikos yakınındaki Panormos'ta bulunmuş olan bir onurlandırma yazıtında da Thallos adlı eponymos bir memurun söz konusu yazıtı Theos Hypsistos'a ve köye adadığı anlaşılmaktadır (Bkz. Fig.1; Harland, 2009, s.31) . Burada dikkat çeken ayrıntı yazıtta Zeus, Apollon ve Artemis'e yer verilmesidir (Bkz. Fig.1). Bu anlamda bölge halkının da Pagan Tanrısı olan Zeus Hypsistos'u kastettikleri anlaşılmaktadır. Kilikia bölgesinde ele geçirilen bir yazıtta “...Tanrıların Tanrısı, Zeus Megistos...” şeklinde bir ifade geçmektedir ki bu da Tanrının megatheist eğilimini göstermesi açısından önemlidir (Parker, 2017, s.124). Bölgenin önemli kentlerin Seleukia ad Calycadnum'da da Zeus Hypsistos adına adanmış bir yazıt bulunmuştur (Mitchell, 1999, s.102; Mitchell, 2010, s.171). Kilikia bölgesindeki ele geçirilmiş olan Theos Hypsistos yazıtlarında Bosphoros'taki gibi Doğuya ait unsurların yer almaması, bölgenin Suriye'ye yakın olmasına karşın, Theos Hypsistos kültürünü Batı yoluyla almış olduğunu göstermektedir.

Lydia'daki Saittai, Kollyda gibi bazı kentlerde bu tanrının dişil Thea Hypsiste olarak adlandırıldığı görülmektedir. Buradan hareketle, bölgedeki yerel bir Anatanrıça'ya olasılıkla Thea Larmene'nin en yüce Tanrı olarak tapınıldığı anlaşılmaktadır (Mitchell, 2010, s.180). Bu bilgilerden hareketle söz konusu bölgelerdeki Theos Hypsistos kültürünün coğrafi ve kültürel karakterlerde olduğu görülmektedir. Öyle ki Lydia, Phrygia, Galatia, Kappodokia, Kilikia gibi bölgelerde Theos Hypsistos'a adanan adak yazıtlarının pek çoğunun tarımsal organizasyonlar ve bereketle ilgili olduğu dikkat çekmektedir. Bunların dışında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Tanrıya adanmış olan madeni buluntular da ele geçirilmiştir (Bkz.Fig.4).

⁸ Pisidia Andeda'da ele geçirilmiş olan yazıtta Men Uranos'un Rahibi Quintus Numerius'un kehanetle uyumlu olarak söz konusu altar'ı Theos Hypsistos'a adadığı belirtilmektedir (Bkz. SEG 19, No.847).

Sonuç

Başlangıçta genellikle Zeus için kullanılan bir epithet iken zamanla Attis, Sabazios, Mithras, Isis, Baal vb. gibi Tanrıları ve hatta Yehova gibi semavi dinlerin Tanrılarını tanımlayan bir ifade olan Theos Hypsistos pek çok bölgede rastlanan bir adlandırmadır. Hıristiyanlığın Roma dünyasında hızla yayıldığı MS.2.yüzyılda Theos Hypsistos kültü de onlarca farklı coğrafyada adına rastlanan bir kült olarak belirmiştir. Pagan inancı ve Monoteist unsurların iç içe geçmesiyle ortaya çıkan bir Tanrı olduğu anlaşılan Theos Hypsistos, hemen her bölgede farklı özellikleriyle öne çıkmıştır. Buna karşın kült cemaatinin Tanrıyı tasvir eden kült objelerini kullanmamaları ve Yahudi bayramlarıyla paralel hareket etmeleri kültün ortak özellikleri de olarak dikkat çekmektedir. Yukarıda da görüldüğü üzere, Anadolu'daki Theos Hypsistos kültü bölgesel anlamda farklılıklar gösterse de içerik ve öz itibarıyla daha özgün ve monoteist bir yapıdayken, Karadeniz'deki Theos Hypsistos kültü oryantal-mistik kültlere benzer unsurları barındırmaktadır.

Külte ilişkin sorunların en önemlisi Hypsistos kelimesinin hemen her tanrıyı karşılaması ve kullanımının çeşitlik göstermesidir. Öyle ki Arabistan'da ele geçirilmiş olan Grekçe bir yazıtta Theos Hypsistos ifadesi geçmesine karşın, bu Tanrı ile Anadolu, Ege veya Karadeniz'deki Tanrı kastedilmemektedir. Bu kelime, bir sıfat olarak Semitik Pagan toplumların pek çoğunun Baş Tanrı olarak tapınımda buldukları Baal için kullanılmıştır. Grekçe konuşan Yahudiler için de benzer durum söz konusudur. Bu nedenle evrensel bir Theos Hypsistos kültünün varlığını kabul etmek güçtür. Bazı yerlerde bir epithet olan Hypsistos bazı yerlerden kendine has özellikleri barındıran bir Tanrı'yı tanımlamaktadır. Bunun yanında Theos Hypsistos Batı Anadolu şehirlerinde görülen örneklerde, yanında barındırdığı melek, dua, adak vb. gibi detaylarıyla Monoteizme yakın eğilimler gösterirken, Yunan anakarasının önemli bir kısmında megatheist yapıdadır ve Pagan Zeus Hypsistos formunda kalmıştır. Öyle ki özellikle Zeus Hypsistos adıyla anılan heykel, kabartma vb. de bu anlayışın ürünleridir. Karadeniz'in kuzeyinde yer alan kentlerde ise Theos Hypsistos atlı bir Tanrı olarak düşünülen, müritleri sadece erkek olabilen ve Doğu'ya ait ateşin kutsallığı gibi konuları merkeze alan synkretik bir kült olarak tapınım görmüştür. Tüm bunların dışında Hıristiyanlıkla rekabet eden Yahudi yayılcılığının MS.2 yüzyılda en üst noktaya ulaşması sonucu, yerli pagan toplumların tıpkı Aphrodisias kentindeki örneklerde görüldüğü gibi, Theos Hypsistos'un Yahudi cemaatlerince sindirildiği veya Yahudileştirildiği de anlaşılmaktadır.

Theos Hypsistos'tan Hıristiyanlığa geçişteki süreç hakkındaki bilgilerimiz de sınırlıdır. Söz konusu kültün yaygın olduğu Samaria, Anadolu'nun

Doğusu (özellikle Kappadokia ve çevresi), Lykia ve çevresi gibi alanlarda önemli Hıristiyan cemaatlerinin oluşması veya bu cemaatlerin varlığı ile Theos Hypsistos kültü arasında bir bağın oluştuğu düşünülebilir. Öyle ki İmparatorluk tarafından yaptırma uğrayan Hıristiyanların kendi Tanrılarını Theos Hypsistos adı altında taptıkları gibi, MS. 4-5.yüzyılda azınlık durumuna düşen Pagan nüfusun da Hıristiyan çevrelerce pek tepki çekmeyen bu isim altında geleneksel Pagan Tanrılarını ibadet etmiş olduklarını da söyleyebiliriz.

Geç Antik dönemde pek çok bölgeye yayılan Theos Hypsistos kültü, kimi yerde Yahudi cemaatlerinin, kimi yerde Hıristiyanlığın vaatleri, fakat pek çok bölgede ise eski Pagan Tanrılara olan inancın azalması neticesinde güçlenmiş ama söz konusu coğrafyaların tam anlamıyla Hıristiyanlaşması sonucunda ise MS. 5.yüzyıl, kimi yerlerde ise 6. yüzyıl sonunda ortadan kalkmıştır.

Kısaltmalar / Abbreviations

Epiphanius Haer.	<i>The Panarion of Epiphanius of Salamis, Book II and III. De Fide</i> , F.Williams (çev.), Leiden, Boston: Brill University. 2013.
IJO II Kleinasien	Ameling, W., <i>Inscriptiones Judaicae Orientis</i> , II Kleinasien, Tübingen: Mohr Siebeck. 2004.
IvKyzikos	Schwetheim, E., <i>Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung</i> , Teil II, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH. 1983
IvPrusa ad Olypnum	Corsten, T., <i>Die Inschriften von Prusa ad Olypnum</i> , Österreichische Akademie der Wissenschaften, Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Bonn: Dr.Rudolf Habelt GmbH. 1991.
IvStratonikeia	Şahin, M.Ç., <i>Die Inschriften von Stratonikeia: Lagina, Stratonikeia und Umgebung</i> , Teil I, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH. 1982.
LSJ	H.Liddell – R.Scott – H.S.Jones (eds.) <i>A Greek-English lexicon</i> . Oxford: Clarendon. 1996.
RE	<i>Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft</i>
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum (Online Erişim: https://referenceworks.brillonline.com/browse/supplementum-epigraphicum-graecum , Erişim Tarihi: 24.12.2018)
TAM II	E.Kalinka (ed.), <i>Tituli Asiae Minoris</i> , Vol.II, Fasc. III, Vienna. 1944.
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

Kaynakça / Bibliography

- Bean, G.E. (1971). Journeys in Northern Lycia 1965-67. *Denkschrift der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien*, Phil.-hist. Klasse 104
- Belayche, N. (2011). Hypsistos A Way of Exalting the Gods in Graeco-Roman Polytheism, J.A. North, S.R.F. Price (eds.), *The Religious History of the Roman Empire. Pagans, Jews and Christians*, Oxford UP: 139-174.
- Chaniotis, A. (2009). The dynamics of rituals in the Roman Empire. O. Hekster - S. Schmidt-Hofner - C. Witschel (eds.). *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire* içinde (s. 3-29). Boston: Brill University.
- Cline, R. (2011). *Ancient Angels: Conceptualizing Angeloi in the Roman Empire*. Leiden-Boston: Brill University.
- Collar, A. (2013). *Religious Networks in the Roman Empire – The Spread of New Ideas*. Cambridge: Cambridge University.
- Cook, A. B. (2010). *Zeus: A Study in Ancient Religion*. Vol.II, Part II, New York: Cambridge University.
- Cumont, F. (1914). Hypsistos. *RE IX* içinde, (1: 444-450).
- Forsén, B. (1993). The Sanctuary of Zeus Hypsistos and the Assembly Place on the Pnyx. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 62(4), 507-521.
- Goodenough, E.R. (1957). The Bosphorus Inscriptions to the Most High God. *The Jewish Quarterly Review*, New Series, 47 (3), 221-244.
- Hall, A.S. (1978). The Klarian Oracle at Oenoanda. *ZPE*, 32, 263-268.
- Harland, P. A. (2009). *Dynamics of Identity in the World of the Early Christians*, New York: The Continuum International.
- Lanckau, J. (2011). Hypsistos: Cultural Translation of Jewish Monotheism in the Hellenistic Period. *Asiatische Studien / Études Asiatiques*, 65(4), 861-882.
- Levinskaya, I. (1996). *The Book of Acts in its Diaspora Setting*. Grand Rapids, Michigan: W. B. Eerdmans.
- Mitchell, S. (1999). The Cult of Theos Hypsistos Between Pagans, Jews and Christians. P. Athanassiadi, M. Frede (eds.). *Pagan Monotheism in Late Antiquity* içinde (s.81-148). New York: Clarendon Press.

Mitchell, S. (2010). Further Thoughts on the Cult of Theos Hypsistos. S.Mitchell, P. Van Nuffelen (eds.). *One God : Pagan Monotheism in the Roman Empire* içinde (s.167-219). Cambridge: Cambridge University.

Mueller, M. (2014). *Hypsistos Cults in the Greek World*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, McMaster University/ School of Graduate Studies, Ontario.

Nock, A., vd. (1936). The Gild of Zeus Hypsistos. *Harvard Theological Review*, 29(1). 39-88.

Nuffelen, P. (2010). Pagan Monotheism as a Religious Phenomen. S. Mitchell, P. Van Nuffelen (eds.). *One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire* içinde (s.16-33). Cambridge: Cambridge University.

Parker, R. (2017). *Greek Gods Abroad: Names, Natures, and Transformations*, California-Oakland: University of California.

Peppers, J. (1980). Four Roman Votive Bronzes in the Getty Museum. *The J. Paul Getty Museum* 8 (1980), 173-180.

Roberts, C. (1936). The Gild of Zeus Hypsistos. *The Harvard Theological Review*, 29 (1), 39-88.

Sayar, M.H. – E. Rizos (2015). Urban Dynamics in the Bosphorus region during late Antiquity. Rizos, E., (ed.). *New Cities in Late antiquity* içinde (s.214-228). Oxford: Oxford University.

Sayar, M.H. (1998). *Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung*, Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften, Wien.

Schäfer, P. (1997). *Judeophobia: Attitudes Toward the Jews in the Ancient World*, Cambridge: Harvard University.

Schürer, E. (1897). *Die Juden im Bosporanischen Reiche und Die Genossenschaften der σεβόμενοι θεόν Υψίστου ebendasselbst*, Berlin: Akademie der Wissenschaften.

Sharankov, N. (2014). Nadpis za stroyej na hram at Nikopolis ad İstrum. *Arheologiya*, C.I-II, Bulgarska Akademiya na Naukite Natsionalen Arheologičeski Institut i Muzey, 28-48.

Sheppard, A.R.R. (1981). Pagan Cults of Angels in Roman Asia Minor, *Talanta*, 13/14, 77-102.

Teeter, T. M. (2007). Theos Hypsistos in the Papyri. Akten des 23. Internationalen Papyrologenkongresses, Wien, 2001, *Papyrologica Vindobonensia*, 1, 675-678.

Kutsal Kitap (Tevrat-Zebur-İncil)(2016). Ankara: Kitab-ı Mukaddes.

Trebilco, P.R. (1991). *Jewish Communities in Asia Minor*, Cambridge: Cambridge University.

Tsalampouni, E. (2011). The Cult of Theos Hypsistos in Roman Thessalonica, SBL International Meeting (London 3-7), 1-9.

Ustinova, Y. (1999). *The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom: Celestial Aphrodite and the Most High God*. Boston: Brill Academic.

Ustinova, Y. (2000). The Bosporan Kingdom in Late Antiquity: Ethnic and Religious Transformations, S. Mitchell - G. Greatrex (eds.) *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* içinde (s.151-172). Swansea: Duckworth and the Classical Press of Wales.

Ustinova, Y. (1991). The "Thiasoi" of Theos Hypsistos and Tanais, *History of Religion* 31 (2): 150-180.

Wallraff, M. (2003). Pagan Monotheism in Late Antiquity Remarks on a Recent Publications. *Mediterraneo Antica*, 6, 531-536.

Figürler / Figures

Fig. 1: Panormos'ta Bulunmuş Olan Zeus Hysistos Adak Steli, Londra-British Museum. (GIBM IV:1007)

Fig. 2: Prusa Ad Olympum'lu Theosebes Epitherses'in Mezar Steli, Bursa Arkeoloji Müzesi. (IvPrusa Ad Olympum, No.115)

Fig. 3: Zeus Hypsistos-Baal Shamin Tapınağı, Dumair, Suriye

Fig. 4: MS.2.Yüzyılda Anadolu'da Bulunmuş Olan (Tam Konumu Bilinmiyor) Theos Hypsistos'a Adanmış Yazıtlı Bronz Kadın Büstü, Los Angeles - J.Paul Getty Museum (J.Peppers. 1980, No. 1; Fig. 1.)